

MILOŠ CRNJANSKI I KNJIŽEVNA LEVICA – O JEDNOJ POLEMICI POVODOM PREVODNE KNJIŽEVNOSTI

Iva G. Tešić*

Institut za književnost i umetnost, Beograd

MILOŠ CRNJANSKI AND THE LITERARY LEFT – ABOUT A CONTROVERSY
REGARDING TRANSLATED LITERATURE

Iva G. Tešić

The purpose of this article is to highlight the most significant aspects of the conflict between Miloš Crnjanski and the literary left, to illuminate the participants' positions within the altered literary and ideological context, and to illustrate how this polemic presents an important indicator of not only how Miloš Crnjanski was treated but also of the change of creative paradigms that have been established in the art world.

Keywords: interwar literature, Miloš Crnjanski, Milan Bogdanović, translated literature, conflict on the literary left

Imajući u vidu da je nemoguće sažeti ili ukratko predstaviti *sukob na književnoj levisi* – jednu od najdužih polemika u jugoslovenskoj međuratnoj književnosti (1928–1952) – u ovom tekstu bavićemo se samo jednim njenim segmentom¹. Cilj rada je da ukaže na najvažnije aspekte konflikta na relaciji Miloš Crnjanski – književna levica, zapodenutog Crnjanskovim tekstom „Mi postajemo kolonija strane knjige. Problem naše kulture”.

Na stogodišnjicu štampanja prve knjige u Beogradu (manifestacije upriličene na inicijativu udruženja „Cvijeta Zuzorić”), u listu *Vreme* objavljen je pomenuti sporni napis, u kom Crnjanski ukazuje na zabrinjavajuće stanje jugoslovenske književnosti, dodatno otežano neselektivnim uplivom prevodne literature: „Prodaja i organizovano naturanje strane knjige i prevoda [...] postaje sve više rak rana naših književnih i prosvetnih prilika i glavna opasnost za svaki razvitak naše [...] književnosti” (Crnjanski 1983a: 459).

Uzrok ovakve situacije pisac nalazi u velikom broju korumpiranih književnika „indiferentnih prema našem jeziku, našoj književnosti, našem kulturnom razvitku

---

* megalofroneo@gmail.com

¹ U širem kontekstu sagledavano, sukob Miloša Crnjanskog *sa* književnom levicom mogli bismo da uvrstimo u čuveni *sukob na levisi*, iako u ovom slučaju nije posredi polemika oko programskih načela vođena između levičara, već je reč o *sukobu sa* levicom. Najpodrobniji i najobuhvatniji pristup ovoj temi pružio je Stanko Lasić u svojoj knjizi *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*.

uopšte” (Crnjanski 1983a: 458), koji plasiraju strane knjige „pod maskom *jugoslovenskih* zavoda“ i to iz ličnih interesa, jer je u pitanju „trgovačka zavera protiv našeg sveta koji o svojoj književnosti sve manje čuje dok mu strane knjige i svakojake prevode i milom i silom nameću” (Crnjanski 1983a: 460).

Kao svojevrsni paradoks istaknuta je činjenica da je *Srpski književni glasnik* postao promoter strane knjige, a taj podatak posebno je isprovocirao Milana Bogdanovića, tadašnjeg urednika *Srpskog književnog glasnika* i člana uredništva izdavačke kuće „Nolit”, koja je mahom štampala inostranu literaturu. Iako nije lično prozvan, Bogdanović se oglasio u listu *Politika*, ne reagujući odbranom, već zamenom teza i kontranapadom, uz optužbu da Crnjanski želi da zabrani prevođenje.

Bogdanović spočitava svom oponentu nedovoljno razumevanje trenutka, podsećajući ga da je došlo novo vreme i da su posredi novi zahtevi i drugačija očekivanja od pisaca. Zaključio je Bogdanović kako ima kod nas i talenta i stvaralačke snage, „ali savesti nema!” (Bogdanović 1983a: 463). Braneći sebe i uredništvo „Nolita”, ovaj književnik kao jedinu optužbu prihvata *idejnu progresivnost*, izričući (u svoje i u ime svih članova „Nolitovog” uređivačkog odbora) kako to sumnjičenje prima „kao orden“.

Za tada aktuelni „zastoj naše savesti za našu književnost” Crnjanski je najpre napao izdavače (pre svih „Nolit”, a najdirektnije M. Bogdanovića), potom i periodična glasila koja reklamiraju strane knjige i ne pokazuju dovoljno strogosti prema „uvezenim” publikacijama². Iako su se prikazi novoobjavljenih knjiga redovno pojavljivali u štampi, kao posebno sporno činilo mu se to što renomirani *Srpski književni glasnik* dozvoljava sebi takvu neselektivnost i srozavanje kriterijuma pod uredničkom palicom Milana Bogdanovića. U tekstu „G. Milan Bogdanović, problem *Srpskog književnog glasnika*” Crnjanski optužuje Bogdanovića da čuveni časopis koristi za produkciju socijalnih, netalentovanih književnika, i da se u redakciji ređaju saradnici „iskorišćeni u zbilja neknjiževne svrhe” (Crnjanski 1983c: 469). U tome se, tvrdi Crnjanski, „krije tajna jedine brige g. urednika da stvori u našim književnim krugovima što više ’socijalnih’ književnika, bez obzira na talent” (Crnjanski 1983c: 468). Pisac će optužiti Bogdanovića da kao partijski podobnik svoju neostvarenost u književnosti pokušava da kompenzuje levičarstvom: „Očigledno je da g. Milan V. Bogdanović koji se nikad nije isticao esejima, književnim radom, već davno smatra da je uredničko mesto u S. K. G. dobio kao partijsku sinekuru, te da mu je sad došlo vreme da ga krajnjim levičarstvom i *socijalnom* literaturom, učini većim političkim zaslugama” (Crnjanski 1983: 468c).

Priča o marginalizovanju domaće knjige na račun stane prouzrokovala je žučne napade na Crnjanskog. Polemika je za kratko vreme angažovala celokupnu kultur-

---

² „U tom grdnom zastoju naše svesti za našu književnost odgovornost snose, u prvom redu, naši književni krugovi, naši književni časopisi koji i sami stoje u vezi sa reklamom strane knjige, naše književne ustanove koje su zastarele, pa i naša štampa koja za tuđe nema strogosti dok za našu knjigu nema mesta” (Crnjanski 1983a: 459).

nu javnost i nekoliko dana po objavljivanju prvog Crnjanskovog istupa, u *Politici* je štampan apel pod naslovom „U odbranu književnog posla”, kojim je osuđen „način vređanja, insinuiranja i sumnjičenja kojim g. Miloš Crnjanski vodi svoju kampanju protiv strane knjige”. Ovim apelom ujedno je upućen poziv svim javnim radnicima da podrže članove redakcija *Srpskog književnog glasnika* i izdavačkog preduzeća „Nolit”. Nakon dva dana, takođe u *Politici*, štampana su imena potpisnika, pri čemu je značajno istaći da je čak 150 ličnosti iz Beograda, Zagreba i Sarajeva dalo svoj potpis, a među njima nisu bili samo književnici.

Osim potpisnika pomenutog apela, javnosti će se obratiti i članovi redakcionog odbora „Nolita” (Gustav Krklec, Milan Bogdanović, Pavle Bihali i Josip Kulundžić) najavljujući da će protiv kleveta M. Crnjanskog tražiti zaštitu na sudu. Pored toga, zanimljiv je detalj da je „Nolit” objavio i posebnu brošuru *O Nolit* u *o Nolitovim knjigama*, koja svedoči o potrebi da se obrazloži i opravda uređivačka koncepcija ove izdavačke kuće. U isto vreme, u Zagrebu se pojavljuje brošura pod naslovom *Beogradska književna afera*, koju priređuje Stanko Tomašić.

Međutim, uprkos javnim apelima i najavljenim tužbama, Crnjanski je ostajao nepokolebljiv, uveravajući kako su njegovi stavovi krivo protumečeni:

„Nisam poveo kampanju protiv *vrednosti* stranih literatura, nego protiv načina njenog nametanja i reklame na našu štetu. U isti mah krenuo sam i protiv komunističke literature, ili njenih predznaka, jer znače smrt našoj jugoslovenskoj književnosti. [...]; *Knjiga i književnost* pojave su koje ne podležu potrebi brzog širenja i uspeha i zato ih socijalni teror [...] pretvara u nešto što više nije književnost, nego jedna vrsta propagandne žurnalistike i didaktike” (Crnjanski 1983b: 482, 484).

Crnjanski je naglašavao kako bi širenje angažovane književnosti potrla njenu suštinu, jer „Uspeh tzv. ‘socijalne’ književnosti [...] nije književni nego je uspeh političkog momenta” (Crnjanski 1983b: 485). Svestan činjenice da nema podršku, pisac se zariče da neće klonuti i da će, bez obzira na okolnosti, sam nastaviti borbu – „Meni ne trebaju ni od koga potpisi, ja stojim sam za sebe, u odbrani naše književnosti. Javnost neka bira” (Crnjanski 1983b: 483).

Sukob Crnjanskog sa književnom levicom je od samog početka tumačen kao posledica nerasčišćenih odnosa sa Bogdanovićem, na čemu je i sam Bogdanović insistirao. Čak ni kada se posle mnogo godina u svojoj knjizi *Stari i novi II* bude osvrtao na ovaj spor, neće odstupiti od prvobitnog mišljenja da je posredi bila Crnjankova netrpeljivost prema njemu:

„Ta netrpeljivost je utoliko više rasla i postajala agresivna, ukoliko sam se i ja, kroz svoje književne kritike, sve određenije stavljao na stranu novih naprednih i revolucionarnih književnih stremljenja i sve više obeležavao težnjom da se u sudovima o književnim delima i piscima potkrepljujem marksističkim pogledima na stvari” (Bogdanović 1983c: 702).

Dakle, Bogdanović je tvrdio kako je Crnjanskov istup bio prevashodno stvar bezobzirnosti razjarenog pisca, pa su u tom duhu i u javnosti nastavili da sagledavaju ovaj nesporazum. Otuda pominjanje *lične zastranjenosti* Miloša Crnjanskog, odnosno njegove ozlojeđenosti usled suočavanja sa činjenicom da je doživeo neuspeh na književnom tržištu³ i zato pokušao da se „kao književnik koji vidi svoju očiglednu propast pred novim smjernicama vremena i težnjama novih generacija još poslednji put trgne, pa je svojim poslednjim napisima u *Vremenu* i *Politici* očajnički zakukao nad samim sobom” (Lopičić 1983: 533).

Komentatori polemike stajali su apriori na stranu Milana Bogdanovića⁴, mada je bilo i retkih pokušaja objektivnog sagledavanja i iznošenja kritika na račun obe strane⁵. Crnjanskom je zamerana nejasnost u formulisanju stavova⁶, a Bogdanoviću napadanje na domaće stavraoce koji navodno ignorišu stvarnost. Kao svojevrsna nepravda isticana je evidentna pristrasnost javnosti, što za posledicu ima svaljivanje odgovornosti isključivo na račun Crnjanskog. S tim u vezi, Damnjan Kovačević napominje da je krajnje neobjektivno i nekorektno da potpisnici javnog apela jednostrano sagledavaju čitavu stvar, ne dovodeći ni jednog momenta u pitanje Bogdanovića:

„Izgleda, kao da svu krivicu u ovoj polemici, ima da snosi samo g. Crnjanski, jer se gospoda koja su tu izjavu potpisala, obaraju samo na njega, dok drugog polemičara, g. Bogdanovića, potpuno svojim leđima zaštićuju. [...] Šta je gospodu potpisnike rukovodilo [...] da ni najblažom rečenicom ne osude i drugu stranu, ja ne znam i neću o tome da pravim pretpostavke, i čak hoću da verujem da se to tako samo slučajno desilo, a držim, da imam pravo da podvučem da ovakva stilizacija

---

³ I Josip Kulundžić je posumnjao da posredi nije Crnjanskov bes usled upliva inostrane književnosti, nego upravo lično nezadovoljstvo, zbog čega je Crnjanskom postavio ironično pitanje: „Hteo bih rado, prelazeći preko vaše lične taštine, da istaknem činjenicu da se vaša dela uprkos svemu ipak štampaju. Da li se ona i kupuju — jer to je svrha vašeg pisanja — na to ja ne mogu da dam odgovora” (Kulundžić 1983: 506).

⁴ Jedini koji se javno izjašnjava da je na Crnjanskovoj strani jeste hrvatski književnik Ivan Nevistić, koji u listu *Pravda* objavljuje u nastavcima tekst „Jedan problem naše kulture. Zašto postajemo kolonija. Povodom članka g.g. M. Crnjanskog i M. Bogdanovića” (Nevistić 1983: 519–528). Iako ističe kako je krajnje nepopularno biti na strani Miloša Crnjanskog, Nevistić pokazuje istovetnu zabrinutost („Mi dopuštamo, da pristalice jedne ideologije (da budemo jasni, marksističke) mogu da vrše propagandu za stranu literaturu koja propagira tu ideologiju čisto idealistički i altruistički, bez ikakvog ličnog interesa i profita. Mi čak nećemo da ispitujemo koliko ih to radi zbog ideje, a koliko samo zbog profita”) i smatra kako briga o selekciji literature treba da bude nacionalni imperativ.

⁵ Najnepriprasniji tekst potpisuje Damnjan Kovačević „Zar se ne može biti objektivni? *Oko polemike g.g. Crnjanski – M. Bogdanović*” (Kovačević 1983b: 491–493, mada bismo kao „nenavijačke“ izdvojili i tekstove V. Ž. Kostina „Povodom sukoba Crnjanskog i Bogdanovića“ (Kostin 1983: 504) i Josipa Horvata „Jedna afera među književnicima” (Horvat 1983: 530–531).

⁶ „G. Crnjanski je proglasio krstaški rat ali krstašima budućim nije jasno ukazao svetu zemlju koju valja osvajati” (Vujić 1983: 480).

zvuči neobjektivno. A to je baš suprotno onome što su gospoda potpisnici želeli” (Kovačević 1983b: 492).

Međutim, važno je skrenuti pažnju na činjenicu da ovaj sukob nije samo žučni napad nervoznog Crnjanskog motivisan ličnim razlozima (kako je to Bogdanović predstavljao), što dokazuju tok i ishod ove pomelike. Naime, činjenica da je jedan prigodni tekst uspeo da izazove salvu napada i međusobnih uvreda, a da pritom angažuje i celokupnu javnost tadašnje Jugoslavije, potvrđuje nam da je posredi problem koji prevazilazi lična razračunavanja. Čak i književna.

U napadima na Crnjanskog, kome se spočitavaju anahronost i neshvatanje istorijskog trenutka, možemo uočiti jasne zahteve koji se stavljaju pred književnike. Horski se ponavlja istovetne fraze kako umetnost mora biti usmerena na realnost, na opšti interes i tekuće probleme⁷, odnosno mora ispunjavati duhovne potrebe vremena⁸. Dakle, iz polemike Miloša Crnjanskog sa predstavnicima socijalno orijentisane literarne struje iščitavamo i nova programska načela.

Možemo zaključiti da je ova polemika, između ostalog, refleks jedne globalne smene vrednosti – književno-estetskih, idejnih, društveno-političkih i ideoloških – u godinama koje prethode Drugom svetskom ratu. U širem kontekstu, na koji je u ovom slučaju neophodno uputiti, a koji je obeležen staljinizacijom i jačanjem fašizma, dolazi do promene stvaralačkih paradigmi i statusa umetnosti u okviru društva. Kako Stanko Lasić naglašava, „Čovječanstvo, Kultura, Literatura našli su se direktno ugroženima. [...] U svim je tim zbivanjima teza o autonomiji literature morala pretrpjeti ozbiljne korekcije” (Lasić 1970: 29).

Specifičnost sukoba Miloša Crnjanskog sa književnom levicom jeste u tome što je do njega došlo svega dve godine nakon čuvene Harkovske konferencije (1930), na kojoj su definisani zadaci i smerovi kojima književnost treba da se kreće. Crnjanski se suprotstavlja harkovskim tezama, krećući u obračun sa novoprogla-movanim normama i to sa punom svešću da je u manjini i da je u startu odnos snaga nejednak (veliki broj intelektualaca i kulturnih pregalaca priklonio se izmenjenom

---

⁷ Pavle Bihali na prilično eksplicitan način opisuje svoj odnos prema tzv. reakcionarima koji nisu u dosluhu sa novim trendovima u umetnosti, tvrdeći da je njihova pobuna samo znak osvete iz slabosti: „Književnici, koji su, izgubivši svoj ulog na ruleti književnog Olimpa uvređeni i ozlojeđeni svojim neuspehom, latili su se pera i stupili u sveti boj osvete” (Bihali 1983: 455).

Podsticaj napadača, prema njegovom uverenju, dokazuje nerazumevanje činjenica: „Ne poznavajući ni najelementarnije osnove književnosti i njenog značaja kao kulturno-istorijskog faktora, ne poznavajući njenu bitnu ulogu u socijalnim i istorijskim okolnostima, daleki od realnog životnog zbivanja, gledaju oni iz žablje perspektive minulih vremena na životne činjenice današnjice” (Bihali 1983: 455).

⁸ Bogdanović pominje kako je neophodno da pisci imaju sluha za potrebe svojih savremenika, i da knjige treba da budu „jedna duhovna pomoć, jedna velika uteha, jedno moćno moralno ublaženje u vremenima kada unezvereni čovek stoji na raskrsnici, stoji na raspeću?” (Bogdanović 1983a: 463).

shvatanju umetnosti). Istupanje protiv socijalne literature u tom trenutku predstavljalo je svojevrstan hibris. O „neoprostivosti prestupa” koji se stavlja Milošu Crnjanskom na teret možda najbolje svedoče reči M. Magdića:

„Slučaj Miloša Crnjanskog je samo dokaz ozbiljnosti stanja, kada se metodi provokatora, denuncijanata i konfidenata prelijevaju u literaturu i javni život uopće. Treba samo uvijek držati na umu da su to simptomi jednog određenog stanja i da je najprije potrebno ispravno postaviti problem. U takvom slučaju neće biti samo likvidirano pitanje jednog takvog čovjeka u literaturi, već će biti označen put ka likvidaciji svih drugih takvih ljudi – i ne samo onih iz javnog života” (Magdić 1983: 550) (podv. I.T.).

Upravo ovom polemikom započeti su odstranjivanje, diskreditacija, diskvalifikacija i izgon Crnjanskog iz naše književnosti. Bogdanović će 17 godina posle sukoba sa Crnjanskim, osvrćući se na pomenuti spor u svom tekstu „Literatura kao saučesnik reakcije” (1949) zabeležiti:

„Ja sam Milošu Crnjanskom u jednom odgovoru rekao da ne treba da ga vara što mu *ovakva uloga može izgledati konjunkturalno pogodna*, jer će mu se ona, *ne pred večnošću* nego još pred sutrašnjicom gorko osvetiti. Za tu sutrašnjicu je Miloš Crnjanski imao tada samo reči prezrive neverice. Ali ona se danas blistavo ostvarila. Tih književnih izmećara danas kod nas više nema. Neki su iskusili zasluženu narodnu kaznu, a drugi su potonuli u zaborav ili u mrak i nepovrat emigracije. Ali su oni u jednom trenutku bili faktori u našoj književnosti, bili su glavni glumci u jednoj poučnoj epizodi naše bliske književne prošlosti. I korisno je danas ukazati da su oni bili jedna od teških prepreka borbi za napredno i literaturi i u životu” (Bogdanović 1983d: 857).

Crnjanski, dakle, ostaje tema i mnogo godina kasnije, čak i posle Drugog svet-skog rata, iako je bio onemogućen da odgovori na provokacije i uvrede sve do povratka iz emigracije 60-ih godina. Međutim, i tada je ostao dosledan sebi, ne odstupajući od svog stanovišta, ne ulazeći više u sporove, ali ostajući pri svom stavu da je *ispunio svoju sudbinu*.

Literatura

Bogdanović 1983a: Bogdanović, M. Prevoditi ili ne prevoditi. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 462–464.

Bogdanović 1983b: Bogdanović, M. „Jedna ili druga konjunktura” Odgovor M. Bogdanovića. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga*

- druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 470–471.
- Bogdanović 1983c:** Bogdanović, M. Pred sud javnosti. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 702–703.
- Bogdanović 1983d:** Bogdanović, M. Literatura kao saučesnik revolucije. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga treća 1934–1943*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 854–858.
- Bihali 1983:** Bihali, P. Kritika kontra kritike. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 454–458.
- Crnjanski 1983a:** Crnjanski, M. Mi postajemo kolonija strane knjige. Problem naše kulture. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 458–461.
- Crnjanski 1983b:** Crnjanski, M. G. Milan Bogdanović, problem *Srpskog književnog glasnika*. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 468–469.
- Crnjanski 1983c:** Crnjanski, M. Panika oko naše knjige. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 483–486.
- Kostin 1983:** Kostin, V. Ž. Povodom sukoba Crnjanskog i Bogdanovića. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 504.
- Kovačević 1983a:** Kovačević, B. U odbranu knjige. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 505.
- Kovačević 1983b:** Kovačević, D. Zar se ne može biti objektivan? – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 491–493.
- Kulundžić 1983:** Kulundžić, J. Moj prvi odgovor g. Crnjanskom. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Priredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 506–508.
- Lasić 1970:** Lasić, S. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber, 1970.
- Lopičić 1983:** Lopičić, Đ. G. Miloš Crnjanski i socijalna književnost. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*.

Pruredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 533.

Magdić 1983: Magdić, M. Slučaj književnika Crnjanskog. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Pruredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 546–550.

Nevistić 1983: Nevistić, I. Zašto postajemo kolonija. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Pruredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 519–528.

Raičević 2021: Raičević, G. *Agon i melanholija. Život i delo Miloša Crnjanskog*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.

Vujić 1983: Vujić, V. U šta se kod nas izvrglo jedno načelno književno pitanje. – U: *Zli volšebnici*. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943. *Knjiga druga 1930–1933*. Pruredio Gojko Tešić. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska, 1983, 479–481.